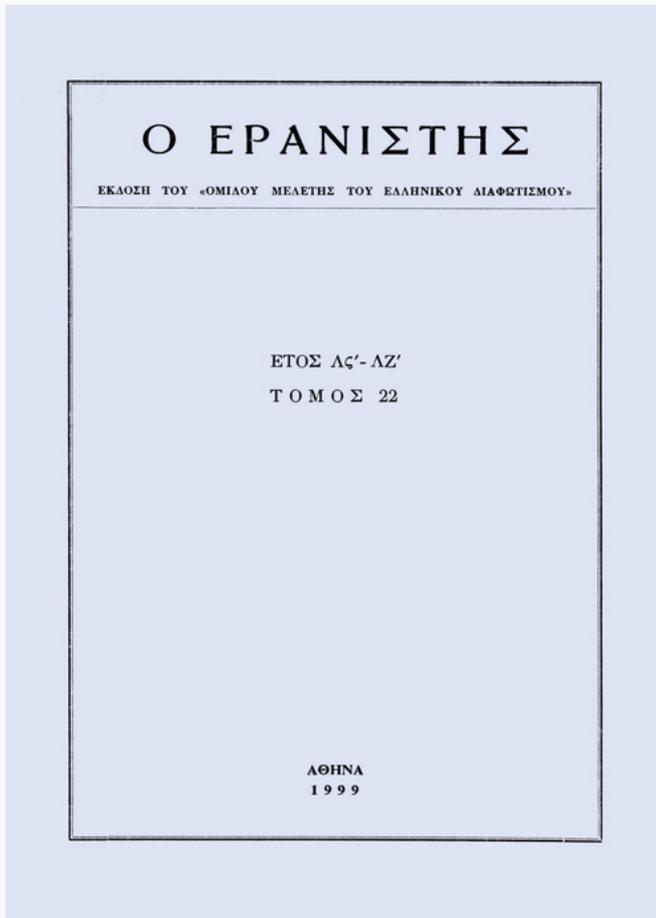


## The Gleaner

Vol 22 (1999)



Ρήγας και Montesquieu. Σκέψεις γύρω από μια μετάφραση που λανθάνει

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/er.183](https://doi.org/10.12681/er.183)

### To cite this article:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (1999). Ρήγας και Montesquieu. Σκέψεις γύρω από μια μετάφραση που λανθάνει. *The Gleaner*, 22, 108–116. <https://doi.org/10.12681/er.183>

## ΡΗΓΑΣ ΚΑΙ MONTESQUIEU

Σκέψεις γύρω από μια μετάφραση που λανθάνει

### I

**Τ**Ο ΗΡΩΙΚΟ ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ του Ρήγα Βελεστινλή έχει, έδω και πολλά χρόνια, φιλοτεγνηθεί και σε αυτό το ήρωικό πορτραίτο ούτε μπορώ ούτε φιλοδοξώ να προσθέσω ή να αφαιρέσω κάτι.

Αντίθετα, καθώς πολλά ζητήματα μένουν χωρίς απάντηση, όταν θέλουμε να δοῦμε τὸν νεαρό Ρήγα μέσα από τὴν ὀπτική, τὴν προβληματική τῆς ἱστορίας τῶν πολιτικῶν ιδεῶν, θεώρησα ὅτι θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ φέρω γιὰ συζήτηση ἓνα θέμα πού συνδέεται, ὡπωςδῆποτε, μὲ τὴν πολιτικὴ συγκρότηση τοῦ νεαροῦ Ρήγα: τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὸ ἔργο τοῦ Montesquieu, *De l'esprit des lois*. Πρόκειται γιὰ ἓνα στοιχεῖο πού, μολοντί ὅλοι οἱ μελετητὲς τοῦ Ρήγα τὸ γνωρίζουν καὶ τὸ ἀναφέρουν, κανείς, ὅσο ξέρω, δὲν τὸ ἔχει περαιτέρω ἐπεξεργαστεῖ κριτικά.

### II

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὰ πασίγνωστα. Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου τοῦ *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα* πού συμπληρώθηκε καὶ τυπώθηκε στὴ Βιέννη τὸ 1790 ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη «Εἰδησις»:

Ἄν κανένας φιλογενῆς ἀγαπᾷ νὰ κοπιᾷση μεταφράζοντας πρὸς ὄφελος τοῦ γένους κανένα βιβλίον, ἄς μὴν ἐπιχειρισθῆ τὸ *esprit des lois* par monsieur Montesquieu ἐπειδὴ καὶ εἶναι μισομεταφρασμένον ὑπ' ἐμοῦ, καὶ τελειώνοντας ἔχει νὰ τυπωθῆ.<sup>1</sup>

Βιβλίον φαίνεται ὅτι δὲν τυπώθηκε ποτέ, ἀλλὰ καὶ τὸ χειρόγραφο μὲ τὴν μετάφραση ὅσων τμημάτων ἀπὸ τὸ *Πνεῦμα τῶν νόμων* εἶχε ἐκπονήσει ὁ Ρήγας χάθηκε —ή, σὲ μιὰ πιὸ αἰσιόδοξη διατύπωση, λανθάνει.

Ὅπως ὅμως καὶ ἂν ἐκλάβουμε ἐκεῖνο τὸ «μισομεταφρασμένον» πού ἀναφέρει, εἴτε ὡς ἀπόδοση στὰ ἑλληνικά τοῦ ἔργου ὀλόκληρου σὲ πρώτη

1. Ἡ «Εἰδησις» εἶναι δημοσιευμένη στὴν τελευταία σελίδα, τὴν 176, πρὶν ἀπὸ τὸν «Πίνακα» μὲ τὸν ὁποῖο κλείνει τὸ βιβλίον.

γραφῆ, εἴτε ὡς μετάφραση τμημάτων του μόνο, τὸ πρῶτο θέμα ποῦ τίθεται εἶναι, ἂν δεχόμεστε ἢ ὄχι τὴν πληροφορία ποῦ δίνει ὁ ἴδιος ὁ Ρήγας, ὅτι ἀσχολήθηκε, διάβασε καὶ καταπιάστηκε μὲ τὴ μετάφραση στὰ ἑλληνικά τοῦ *Πνεύματος τῶν νόμων* τοῦ Montesquieu.

Δὲν ἔχουμε νομίζω λόγους νὰ τὴν ἀμφισβητήσουμε. Ἄν ἔτσι εἶναι, ἔχουμε ἓνα *terminus ante quem*: πρὶν ἀπὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1790 —ἐποχὴ ποῦ τυπώνεται τὸ *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, τὸ ἔντυπο στὸ ὁποῖο παραδίδεται ἡ πληροφορία ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει— εἶχε ἀρχίσει νὰ διαβάζει καὶ νὰ μεταφράζει στὰ ἑλληνικά τὸ *De l'esprit des lois* καὶ ὡς τότε, τὸ θέμα τοῦ 1790, τὸ εἶχε «μισομεταφρασμένον».

Θυμίζω ὅτι τὸ ἔργο πρωτοδημοσιεύτηκε τὸν Νοέμβριο τοῦ 1748 στὴ Γενεύη, σὲ δύο τόμους, in-quarto, χωρὶς τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα του στὴ σελίδα τίτλου. Ἐκτοτε τὸ ἔργο γνώρισε τεράστια διάδοση: σειρὰ ἐπανεκδόσεων καὶ πληθώρα μεταφράσεων σὲ ξένες γλῶσσες —ὄλες μὲ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα. Κατὰ συνέπεια, ὅταν ὁ Ρήγας ἐξαγγέλλει στὴν «Εἰδησιον» ὅτι ἔχει «μισομεταφρασμένον» «τὸ esprit des loix par monsieur Montesquieu» —loix μὲ x, ὅπως γραφόταν τότε ἡ λέξη—, ἀποδίδει ὀρθὰ ὅ,τι περιεῖχε ἡ σελίδα τίτλου κάποιας ἐκδοσης ποῦ δὲν ἦταν πάντως ἡ πρώτη, ἀφοῦ διαβάζουμε καὶ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, ἐκδοσης ὁμῶς γαλλικῆς, διότι δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ ἔχει στὰ χέρια του μιὰ ἰταλικὴ γιὰ παράδειγμα ἐκδοσις τοῦ ἔργου καὶ νὰ ἀναγράφει τὸν τίτλο τοῦ ἔργου στὰ γαλλικά. Ἄν λοιπὸν δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ρήγας διαβάζει καὶ μεταφράζει ἀπὸ τὰ γαλλικά τὸ ἔργο τοῦ Montesquieu, τότε ἡ γαλλομάθειά του θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἓνα ἄλλο ὄριο, ἓνα *terminus post quem*.

Στὰ 1790, ὅταν ἐξαγγέλλει τὴ μετάφραση ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει, γνωρίζει βέβαια γαλλικά, διότι καὶ τὴν *Encyclopédie* τοῦ Diderot χρησιμοποίησε γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*<sup>2</sup> καὶ τὸ *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, ποῦ δημοσιεύτηκε τὴν ἴδια χρονιά, «ἐκ τῆς Γαλλικῆς διαλέκτου» τὸ μετέφρασε. Τὸ θέμα μας λοιπὸν εἶναι πότε ἔμαθε γαλλικά.

«Τὸ θέμα μας εἶναι» τὰ τρομερὰ κενὰ ποῦ ὑπάρχουν ἀκόμα καὶ στὴ συγκρότηση ἐνὸς ἀπλοῦ χρονολογίου τοῦ βίου τοῦ νεαροῦ Ρήγα. Πότε ἀκριβῶς ἔφυγε ἀπὸ τὴ Θεσσαλία; πότε ἔφτασε στὴν Κωνσταντινούπολη; πότε ἔφυγε γιὰ τὴ Βλαχία; Μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ἀδιαμαρτύρητα τὴν πληρο-

2. Βλ. τῶρα Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος, «Ἡ Γαλλικὴ “Encyclopédie”, ἓνα πρότυπο τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα “Φυσικῆς ἀπάνθισμα”», *Ὁ Ἑραριστῆς* 21 (1997) 95 ἐπ.

φορία που δίνει ο Χριστόφορος Περραιβός, στα 1860, πώς ο Δημήτριος Καταρτζής ήταν εκείνος που «τόν ἐδίδαξεν [τόν Ρήγα] τὴν γαλλικὴν καὶ ἀραβικὴν διάλεκτον»;<sup>3</sup> Ποῦ τὸν δίδαξε, στὴ Βλαχία; Ὁ Ρήγας στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν φρόντισε νὰ μάθει γαλλικά;

Συμπέρασμα πρῶτο καὶ προσωρινό: ἂν δὲν ἔχουμε λόγους νὰ ἀμφισβητήσουμε τὴν πληροφoρία που δίνει ὁ ἴδιος στὰ 1790, πὼς καταπαιάστηκε μὲ τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Montesquieu *De l'esprit des lois*, δὲν μπορούμε ἀπὸ τὸ τεκμήριο τῆς γαλλομάθειάς του νὰ ὀρίσουμε μὲ ἀσφάλεια ἓνα ὄριο post quem γιὰ τὴν ἐνασχόλησή του.

### III

Τὸ ὄνομα τοῦ Montesquieu, συνδυασμένο μάλιστα μὲ τὸ ἔργο του *De l'esprit des lois*, δὲν ἔγινε γνωστὸ στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ στὰ 1790 ἀπὸ τὴν «Εἰδησιν» τοῦ Ρήγα. Ἐπτὰ περίπου χρόνια νωρίτερα, ὁ Καταρτζής μιλάει γιὰ τὸν συγγραφέα καὶ τὸ ἔργο μὲ τρόπο που μᾶς ἀφήνει νὰ ἐνοήσουμε ὅτι καὶ τὰ δύο, ὁ συγγραφέας καὶ τὸ ἔργο του, ἦταν ἀπὸ καιρὸ γνωστὰ στὸν ἑλληνικὸ κόσμο.

Συγκεκριμένα: Στὸ ἔργο του «Συμβουλή στοὺς νέους πὼς νὰ ὠφελοῦνται καὶ νὰ μὴ βλάπτουνται ἀπτὰ βιβλία τὰ φράγκικα καὶ τὰ τούρκικα...»,<sup>4</sup> ὁ Καταρτζής παραπονιέται ὅτι οἱ νέοι Ρωμιοὶ δὲν ὀλοκληρώνουν τὴν παιδεία τους στὰ ἑλληνικὰ γράμματα, παρασύρονται ἀπὸ τὴ μόδα, μαθαίνουν ξένες γλῶσσες —κυρίως τὰ φραντζέζικα— στὶς ὁποῖες διαβάζουν μετὰ τίς ἐγκύκλιες σπουδές τους παντὸς εἴδους βλαβερά γι' αὐτοὺς βιβλία. Ἄλλοι πάλι, χωρὶς νὰ ἔχουν τὴν κατάλληλη προετοιμασία, πᾶνε νὰ διαβάσουν βιβλία σοβαρὰ γιὰ νὰ πάρουν δῆθεν αἰδέαις ὑψηλότεραις καὶ βαθύτεραις, διαβάζουν τὸ Μοντεσκιού, που ἴναι θεωρία τῶν νόμων, προτοῦ νὰ ξέρονε ἀπτὰ νομικά, τῆς δικαιοσύνης τὸν ὄρο [= ὀρισμὸ], κ' ὄντας ἀνάγκη νὰ ξέρονε διεξοδικώτερα τὰ νομικά ὅλα...».<sup>5</sup> Σαφῆς ἀναφορὰ στὸ *De l'esprit des lois* τοῦ Montesquieu.

Αὐτὰ τὰ γράφει ὁ Καταρτζής στὰ 1783 περίπου καὶ τὸ ἐρώτημα που τίθεται εἶναι σὲ ποιὸς ἀναφέρεται ἡ περιγραφὴ του.

3. Χριστόφορος Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία τοῦ αἰοδίμου Ρήγα Φεραίου τοῦ Θεεταλοῦ*, Ἀθήνα 1860, σ. 8.

4. Πρῶτη δημοσίευση τοῦ ἔργου, που παραδίδεται ἀπὸ τὸν κώδικα 306 τῆς μονῆς Ἐσφιγμένου τοῦ Ἄθω, ἀπὸ τὸν Κ. Θ. Δημαρὰ, *Δημήτριος Καταρτζής, Τὰ εὐδοκίμα*, Ἀθήνα, Ο.Μ.Ε.Δ., 1970, σ. 42-71.

5. Τὸ παράθεμα στὴ σ. 51 τῆς πιὸ πάνω ἐκδοσης.

Δυσανασχετήσαμε λίγο πρίν, ἐπειδὴ δὲν ἔχουμε ἓνα συγκροτημένο χρονολόγιον τῆς ζωῆς τοῦ νεαροῦ Ρήγα· μήπως ὅμως ἔχουμε ἀνάλογο ἐργαλεῖο γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Καταρτζῆ;

Γεννημένος ἴσως στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου πάντως ἔμαθε τὰ πρῶτα γράμματα, ἔζησε στὸ Βουκουρέστι, καὶ ἐκεῖ κατέλαβε ὑψηλὰ δικαστικά ἀξιώματα καὶ τιμήθηκε μὲ τὸν τίτλο τοῦ Μεγάλου Λογοθέτη. Ἔτσι συνοψίζει τὸ βίον τοῦ Καταρτζῆ ὁ Κ. Θ. Δημαράς, ὕστερα ἀπὸ ἔρευνες δεκαετιῶν.<sup>6</sup> «Ἐζησε στὸ Βουκουρέστι»· ἀκόμα καὶ ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὁ Καταρτζῆς δὲν ἐπισκέφθηκε ξανά τὴν Πόλη —νὰ τὸ δεχθοῦμε ὄχι ἐπειδὴ ὑπάρχει κάποια τέτοια ρητὴ μαρτυρία, ἀλλὰ γιὰ λόγους ἱστοριογραφικοῦ θετικισμοῦ, ἐπειδὴ δὲν σώζονται πηγές ποὺ νὰ μᾶς δίνουν στοιχεῖα γιὰ τὶς μετακινήσεις του—, εἶναι δύσκολο νὰ θεωρήσουμε πὼς ἓνας Φαναριώτης τοῦ 18ου αἰῶνα δὲν ἔχει στραμμένα τὰ μάτια του καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως καὶ στὰ ἄλλα ἀστικά κέντρα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Μὲ ἄλλα λόγια, ἀκόμα καὶ ἂν δεχτοῦμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Καταρτζῆς δὲν μετακινήθηκε ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι, ἢ ἐπικοινωνία, ἢ ροὴ τῶν πληροφοριῶν μὲ τὴν Πόλη ἦταν συνεχῆς. Πρῶτα, ἐπειδὴ ὁ ἡγεμόνας —καὶ οἱ περὶ αὐτὸν— ἔπρεπε γιὰ λόγους πολιτικῆς φρόνησης νὰ γνωρίζουν τί γίνεται στὸ κέντρο λήψης τῶν ἀποφάσεων —ἐξ οὗ καὶ οἱ καπικεχαριάδες τοὺς στὴν Κωνσταντινούπολη— καὶ, ἔπειτα, οἱ συχνῆς ἀλλαγές προσώπων στὰ ἀξιώματα τῶν Παραδουναβίων Ἡγεμονιῶν ὑποχρέωναν τοὺς ἴδιους κάθε δύο χρόνια νὰ μεταβαίνουν στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ νὰ ἐπιστρέψουν λίγο ἀργότερα στὴν ἴδια ἢ τὴν ὁμορὴ ἡγεμονία —φέρνοντας μαζὶ καὶ τὰ νέα ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐπιχείρημα τρίτο καὶ τελευταῖο: ὁ Καταρτζῆς ὅταν μιλάει γιὰ θέματα τῶν Ρωμιῶν ποτὲ δὲν ἀναφέρεται μόνον σὲ ἐκείνους ποὺ ζοῦν στὴ Βλαχία. Εἴτε ὅταν παρουσιάζει τὰ ἐπιχειρήματά του γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἑλληνικῆς ἐθνότητος ποὺ ζεῖ πολιτικὰ ὀργανωμένη στὸ πλαίσιο τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, εἴτε ὅταν μιλάει γιὰ τὰ σχέδιά του γιὰ τὴν ἀγωγὴ τῶν νέων, τὰ μάτια του τὰ ἔχει στραμμένα στὸ σύνολο τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς.

Συμπέρασμα δεύτερο: ὁ Montesquieu καὶ τὸ ἔργο του *De l'esprit des lois* ἦταν καὶ πρίν ἀπὸ τὸ 1783 γνωστὰ στὸν ἑλληνικὸ κόσμον —δηλαδὴ στὰ ἀστικά του κέντρα, ἐκεῖ ὅπου μποροῦσαν νὰ ὑπάρχουν ἀνθρωποὶ γλωσσομαθεῖς. Ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε ἀκουστεῖ πὼς ἐκπονοῦνταν ὡς τὸ 1783.<sup>7</sup>

6. Κ. Θ. Δημαράς, *Δημιόγειος Καταρτζῆς, Δοκίμια*, Ἀθήνα 1974, σ. 6'.

7. Ἀναφέρομαι στὸ ἔργο τοῦ Montesquieu καὶ ἀφῆνον ἔξω ἀπὸ τὴν ἔρευνά μου

## IV

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1783 ἀνεβαίνει στὴν ἡγεμονία τῆς Βλαχίας ὁ Μιχαὴλ Κωνσταντίνου Σοῦτσος, ὁ ἡγεμόνας ποὺ συνέδεσε τὸ ὄνομά του μὲ τὴν προσπάθεια ἀπόδοσης στὰ ἑλληνικὰ σημαντικῶν ἔργων τῆς γαλλικῆς γραμματείας. Τότε, τὸ 1783, μὲ ἐντολὴ του ὁ Καταρτζῆς ἐπιχειρεῖ τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Réal de Curban, *Science du gouvernement*: τότε ὁ Παναγιώτης Κοδρικᾶς παίρνει ἐντολὴ νὰ μεταφράσει τὸ ἔργο τοῦ Fontenelle, *Entretiens sur la pluralité des mondes*. Νὰ ἀνέθεσαν, τότε, καὶ στὸν Ρήγα νὰ μεταφράσει τὸ ἔργο τοῦ Montesquieu;

Ἐνα ἀρκετὰ ἀχνὸ τεκμήριο μὲ ὀδηγεῖ πρὸς τὰ ἐκεῖ. Ἐξηγοῦμαι.

Ὁ Κοδρικᾶς, ὁ ὁποῖος ὅπως εἶναι γνωστὸ ὀλοκλήρωςε τὴ μετάφραση ποὺ τοῦ εἶχαν ἀναθέσει καὶ εἶδε τὸ ἔργο του νὰ δημοσιεύεται στὰ 1794, συζητᾷ στὸν Πρόλογό του, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὸ μεταφραστικὸ πρόβλημα. Δὲν πρέπει, γράφει, «μὲ τὸν αὐτὸν τρόπον, μὲ τὰς αὐτὰς λέξεις, μὲ τὰς ἰδίας στροφὰς καὶ φράσεις, ὅπου πρέπει νὰ μεταφρασθῇ ὁ Μολλιέρ, νὰ μεταφράζεται ὁ Ῥεάλ, ἢ νὰ μεταφρασθῇ ὁ Φοντενέλ καθὼς πρέπει νὰ μεταφρασθῇ ὁ Μοντεσκιού».<sup>8</sup> Δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴ μετάφραση ἀλλὰ ἡ συνύπαρξη τῶν τεσσάρων παραδειγμάτων ποὺ δίνει.

Ὁ Μολιέρος ἦταν ἀγαπημένο ἀνάγνωσμα τῶν φαναριώτικων κύκλων καὶ γνωρίζουμε πὼς εἶχαν, μὲ πρωτοβουλία τους, μεταφραστεῖ ἀρκετὲς κωμωδίες του στὰ ἑλληνικά.<sup>9</sup> Τὰ δύο ἀπὸ τὰ ἄλλα τρία παραδείγματα ποὺ ἀναφέρει ὁ Κοδρικᾶς, ὁ Ρεάλ καὶ ὁ Φοντενέλ, ἀπηχοῦν τὸ μεταφραστικὸ πρόγραμμα τοῦ 1783. Ἀπὸ ποιὰ ἄραγε ἀφορμὴ νὰ ἀναφέρει καὶ τὸν «Μον-

τὴν «Εἰσήγηση», Nakaz, τῆς Αἰκατερίνης Β' ὅπου, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὑπάρχουν ἀπηγήσεις ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Montesquieu. Ἡ «Εἰσήγηση» γνώρισε δύο μεταφράσεις στὰ ἑλληνικά καί, στὰ 1770, δύο διαφορετικὲς ἐκδόσεις.

8. Ὁμιλία περὶ πληθὺς κόσμων τοῦ κυρίου Φοντενέλ..., Βιέννη 1794, «Πρὸς τοὺς Ἀναγινώσκοντες», σ. xxviii.

9. Βλ. Loukia Droulia, «Molière traduit en grec, 1741. (Présentations de deux manuscrits)», *Συμπόσιον Ἡ ἐποχὴ τῶν Φαναριωτῶν*, 21-25 Ὀκτωβρίου 1970, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 413-418. Ἄννα Ταμπάκη, «Ὁ Μολιέρος στὴ φαναριώτικη παιδεία. Τρεῖς χειρόγραφες μεταφράσεις», *Τετράδια Ἐργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 14, Ἀθήνα 1988· Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Μεταφράσεις ἔργων τοῦ Μολιέρου στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ», Ὁ Ἐρανιστῆς 21 (1997) —*Μνήμη Λεάνδρου Βρανοῦση*— 373-379 καὶ Ἄννα Ταμπάκη, «Ἐφαναριώτικες» μεταφράσεις ἔργων τοῦ Μολιέρου. Τὸ χφ. ΠΙ.284 τῆς Βιβλιοθήκης "Μ. Eminescu" τοῦ Ἰασιίου, στὸ ἴδιο, 379-382.

τεσκιού»; Προφανῶς ὁ Κοδρικὰς δὲν ἀναφέρεται στὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Montesquieu «Σκέψεις περὶ προόδου καὶ πτώσεως τῶν Ρωμαίων», μετάφραση ποὺ οὔτε εἶχε δεῖ ἀκόμα τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος (θὰ δημοσιευτεῖ στὴ Λιψία τὸ 1795), οὔτε προσερχόταν ἀπὸ κλίμα οἰκεῖο στὸν Κοδρικὰς: τὴν ἐκπονοῦσε ὁ Γεώργιος Ἐμμανουὴλ Βυζάντιος καὶ τὴ χρηματοδότησε ὁ ἔμπορος Εὐστάθιος Πέτρου Πετκοβίτζ, στὸν ὁποῖο ὁ μεταφραστὴς καὶ θὰ τὴν ἀφιερῶσει.<sup>10</sup> Θεωρῶ πιθανὸ ὁ Παναγιώτης Κοδρικὰς, γραμματικὸς τοῦ Μιχαὴλ Σούτσου, νὰ περιλαμβάνει τὸ ὄνομα τοῦ Montesquieu στὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρει στὸν Πρόλόγῳ του, ἐπειδὴ γνώριζε ὅτι ἡ μετάφραση ἔργου του —προφανῶς τοῦ *De l'esprit des lois*— εἶχε περιληφθεῖ στὸ πρόγραμμα τοῦ Σούτσου.

Ἄλλὰ ἂν ὁ Καταρτζῆς καὶ ὁ Κοδρικὰς βρίσκονταν στὴ Βλαχία, τὸν Ρήγα ποὺ τὸν βρῆκαν νὰ τοῦ ἀναθέσουν τὴ μετάφραση; Ὑπάρχουν νομίζω τὰ νήματα ποὺ μποροῦν νὰ ἐνώσουν ὅλες αὐτὲς τὶς ἐνέργειες.

Τὰ μεταφραστικὰ καὶ ἄλλα σχέδια κυφοροῦνται συνήθως στὸ μυαλὸ τῶν ἀνθρώπων, ἐκκολάπτονται —καλύτερα— στὰ πλαίσια ομάδων γιὰ κάποιο διάστημα πρὶν ἐκδηλωθοῦν. Ἄν ἔτσι ἔγινε καὶ μὲ τὸ μεταφραστικὸ πρόγραμμα μὲ τὸ ὁποῖο συνέδεσε τὸ ὄνομά του ὁ Μιχαὴλ Σούτσος, μποροῦμε, νόμιμα νομίζω, νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ μεταφραστικὸ αὐτὸ πρόγραμμα δὲν τὸ ἐμπνεύστηκε καθ' ὁδὸν πρὸς τὴ Βλαχία. Εἶχε ὁ ἴδιος τὴν ἀρχικὴν ἰδέα, τὴν ὁποία συζήτησε καὶ μὲ ἄλλους; τοῦ τὴν ὑπέβαλαν καὶ τὴν ἀποδέχτηκε; Ὅπως καὶ ἂν εἶναι, φεύγοντας ἀπὸ τὴν Πόλη ἤξερε, πιθανότατα, καὶ τὰ ἔργα καὶ τοὺς πιθανοὺς μεταφραστὲς τους. Ἐκεῖνον ποὺ μετέφραζε τὸ ἔργο τοῦ Fontenelle, *Entretiens sur la pluralité des mondes*, τὸν Κοδρικὰς, τὸν ἔφερε μαζί του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὡς γραμματικὸ του· ὁ Καταρτζῆς ποὺ θὰ ἀναλάβει τὸ ἔργο τοῦ Réal de Curban, *Science du gouvernement* ἦταν στὸ Βουκουρέστι. Ὁ Ρήγας ἐκείνη τὴν ἐποχὴ βρισκόταν, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἰωάννη Φιλήμονα —διατυπωμένη τὸ 1859—, στὸν οἶκο τοῦ Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντη. Ἀκριβέστερα, ὁ Φιλήμων γράφει πὼς τὸ 1785 ὁ Ρήγας ἦταν γραμματικὸς τοῦ Ἀλέξαν-

10. Γ. Γ. Λαδὰς - Ἀθ. Δ. Χατζηδῆμος, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1799*, Ἀθήνα 1973, σ. 356-358. Ἐπισημαίνω ὅτι τὴν ἐπόμενη χρονιά ἔχουμε στὴ Βενετία τὴ δημοσίευση μόνον τῶν ἑξὶ πρώτων κεφαλαίων τοῦ ἴδιου ἔργου στὸ ἔντυπο ποὺ ἔχει τὸν τίτλο: *Βιβλίον διηρημένον εἰς μέρη δύο... Τὸ δὲ δεύτερον, Στοχασμοὺς τινὰς περὶ τῶν αἰτίων τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς πτώσεως τοῦ δήμου τῆς Ρώμης...*, ἀφ' ἧς, *Ἐνετήσι 1796*, σ. 77-154. Τὴ φιλολογικὴ ταυτότητα τοῦ δεύτερου ἔργου ἐνόησε πρώτη ἡ Ariadna Camariano, *Spiritul revoluționâr Francez și Voltaire in limba greacă și română*, Βουκουρέστι 1946, σ. 39.

δρου Ύψηλάντη στην Κωνσταντινούπολη: τονίζει το 1785, έπειδή το συνδυάζει με τὰ πολιτικά σχέδια τοῦ Ἰωσήφ τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Αἰκατερίνης τῆς Ρωσίας γιὰ τὴ διάλυση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.<sup>11</sup> Ὁ Ύψηλάντης ὅμως ἰδιώτευσεν τὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸ 1782 καὶ τίποτε δὲν μᾶς ἀποτρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ Ρήγγας ἦταν καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1785 στὸ σπῆτι τοῦ Ύψηλάντη, στὸ σπῆτι ἐνὸς ἀνθρώπου ποὺ εἶχε διατελέσει ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας ἀπὸ τὸ 1777 ὡς τὸ 1781 καὶ στὸ διάστημα αὐτὸ καπικεχαγιάς του στὴν Κωνσταντινούπολη ἦταν ὁ Μιχαὴλ Σουῦτσος, αὐτὸς ποὺ τὸ 1783 θὰ τὸν διαδεχτεῖ στὴ Βλαχία.

Συμπέρασμα τρίτο: ἂν ἡ ὑπόθεση ποὺ θέσαμε εὐσταθεῖ, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἢ γαλλομάθεια τοῦ Ρήγγα ἔχει πιά κάποιον ὄριο σταθερό, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὴν ἐνασχόληση τοῦ Ρήγγα μετὰ τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Montesquieu θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε καὶ τὴν ἰδεολογικὴ διάσταση τῶν ἐντολέων του.

## V

Μένει δηλαδὴ νὰ δοῦμε τὴ θέση ποὺ εἶχε ἡ μετάφραση αὐτὴ στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν, δηλαδὴ τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων στὸν ἑλληνικὸ κόσμον.

Θυμίζω πὼς τὸ *De l'esprit des lois* δημοσιεύτηκε στὰ 1748. Στὰ 1762, δεκατέσσερα χρόνια μετὰ τὴν ἀπόλυτὴ ἐπιτυχία ποὺ γνώρισε τὸ ἔργο τοῦ Montesquieu, ἐμφανίστηκε στὸν πολιτικὸ ὀρίζοντα τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς σκέψης ἓνα ἄλλο μεγάλο ἔργο πολιτικοῦ στοχασμοῦ, πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Montesquieu, ποὺ ἔμελλε νὰ δημιουργήσει προβλήματα, πονοκεφάλους στοὺς ἀνὰ τὸν κόσμον ὀπαδοὺς τοῦ φωτισμένου δεσποτισμοῦ: ἀναφέρομαι βέβαια στὸ βιβλίο *Du contract social; ou, principes du droit politique* τοῦ Ρουσσώ. Τὸ *Κοινωνικὸ συμβόλαιον*, γραμμένο μετὰ τὸ «Λόγον περὶ τῆς ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων» (1754) καὶ τὸ ἄρθρον του «Περὶ πολιτικῆς οἰκονομίας» ποὺ δημοσίευσεν τὸ 1755 στὸν πέμπτον τόμον τῆς *Encyclopédie*, μελέτες στίς ὁποῖες ὁ Ρουσσώ ὑπογράμμιζε τὴ σημασία τοῦ φαινομένου τῆς οἰκονομικῆς ἀνισότητος στίς ἀνθρώπινες κοινωνίες, ἔθετε τὸ θέμα τῆς ἴσης συμμετοχῆς τῶν ἀνθρώ-

11. Ἰω. Φιλίμωνος, *Δοκίμιον ἱστορικὸν Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Ἀθήνα 1859, τ. 2, σ. 10-11. Ὁλόκληρον τὸ κείμενον τοῦ σχετικοῦ χωρίου εἶναι: «Ὅτε τῷ 1785 ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Αὐστρίας Ἰωσήφ Β' καὶ ἡ αὐτοκράτειρα τῆς Ρωσίας Αἰκατερίνη Β' συνέθεντο κρύφα τὴν ἐξαφάνισιν τοῦ τουρκικοῦ κράτους, ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης... προεῖδε τὰς δυνατὰς διὰ τὴν ἐξαφάνισίν του συνεπείας. Εἶχε τότε ἐν Κων/πόλει ὁ Ἀλεξ. Ὑψηλάντης γραμματέα ἴδιον τὸν Ρήγγαν Φεραῖον, ὄν...».

πων στὴν πολιτικὴ κοινωνία, σκοπὸς τῆς ὁποίας ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ διασφάλιση τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ιδιοκτησίας.

Γιὰ τὴν ἀπήχηση τοῦ ἔργου τοῦ Μοντεσκιέ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἔχουμε τὶς ἐνδείξεις ποὺ ἀναφέραμε λίγο πρὶν. Γιὰ τὶς ιδέες τοῦ Ρουσσώ καὶ γιὰ τὸ πότε πέρασαν καὶ αὐτὲς στὸν ἐλληνικὸ χῶρο δὲν μπορούμε νὰ ἀπαντήσουμε μὲ ἀκρίβεια. Καὶ αὐτὸ πάντως πρέπει νὰ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὸ 1783, ἀφοῦ ὁ Καταρτζῆς στὸ Δοκίμιό του, ἀπὸ τὸ ὁποῖο διαβάσαμε τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Montesquieu, ὅχι μόνον γνωρίζει τὸν Ρουσσώ ἀλλὰ ἔχει κατανοήσει καλὰ τὸν θανάσιμο κίνδυνο ποὺ ἀποτελοῦσε γιὰ τὴν πολιτικὴ θεωρία τοῦ φωτισμένου δεσποτισμοῦ ἡ πολιτικὴ θεωρία τοῦ πολίτη τῆς Γενεύης —γι' αὐτὸ ἀλλωστε τὸν καταδικάζει. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Καταρτζῆς στὸ δίλημμα, Montesquieu ἢ Ρουσσώ, εἶχε ἀπαντήσει χωρὶς κανένα ἐνδοιασμὸ ὑπὲρ τοῦ πρώτου.

Τὸ δίλημμα αὐτὸ τὸ βίωσε, κατὰ κάποιον τρόπο, καὶ ὁ Ρήγας. Στὰ 1790, ὅταν ἐξαγγέλλει τὴ μετάφραση τοῦ *De l'esprit des loix par monsieur Montesquieu*, ἔχει γνωρίσει κάποια τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ρουσσώ. Στὸν Πρόλογο τοῦ ἔργου *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα* μιλάει ἀνωνύμως γιὰ τὸν «σοφὸν» καὶ παραθέτει δύο φράσεις του στὰ γαλλικά. «Ὅπως μᾶς ἔδειξε ὁ Βρανούσης, ὁ «σοφὸς» εἶναι ὁ Ρουσσώ καὶ οἱ φράσεις προέρχονται ἀπὸ τὸ ἔργο του «Αἰμίλιος ἢ περὶ ἀγωγῆς».<sup>12</sup> Τώρα ποὺ γνωρίζουμε, ἀπὸ πρόσφατες ἔρευνες, πόσο πολὺ χρησιμοποίησε τὴν *Encyclopédie* στὴ σύνταξη τοῦ ἔργου του *Φυσικῆς ἀπάνθισμα*, ὅτι τὴ διέτρεξε ἀπὸ τὸν πρῶτον τόμον ὡς τὸν δέκατον ἕκτον,<sup>13</sup> δὲν μπορούμε ἄραγε νὰ πιθανολογήσουμε ὅτι πέρασε καὶ στάθηκε καὶ διάβασε τὸ ἄρθρο τοῦ Ρουσσώ «Περὶ πολιτικῆς οἰκονομίας» τὸ δημοσιευμένο στὸν πέμπτον τόμον τῆς;<sup>14</sup> Φιλολογικὴ ἐνδειξη ὅτι διάβασε τὸ «Λόγον περὶ τῆς ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων» ἢ τὸ «Κοινωνικὸ συμβόλαιον» δὲν ἔχουμε, ἀλλὰ ἡ στροφὴ του πρὸς τὴν ἐρωτικὴ λογοτεχνία —τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ὁ εἰσηγητῆς στὸν ἐλληνικὸ κόσμον— θὰ μπορούσε νὰ ἔχει τὶς ἰδεολογικὰς τῆς ρίζες στὰ ρουσσωικὰ διδάγματα. Ἀλλωστε ὁ συγγραφέας τῶν ἑξὶ διηγημάτων ποὺ ὁ Ρήγας ἀπέδωσε στὰ ἐλληνικά καὶ τὰ δημοσίευσε μὲ τὸν τίτλον *Σχολεῖον τῶν ντελι-*

12. Λεάνδρος Βρανούσης, *Ρήγας*, Ἀθήνα 1953 [Βασικὴ βιβλιοθήκη 10], σ. 254· βλ. καὶ τὴν ἐπιστολὴν του στὴν ἐφημερίδα *Τὸ Βῆμα*, στὸ φύλλον τῆς 1ης Δεκεμβρίου 1962, ποὺ δημοσιεύτηκε μὲ τὸν ἐπίτιτον «Ρουσσώ καὶ Ρήγας».

13. Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλος, *Στὸ ἴδιον*.

14. Δημοσιεύτηκε στίς σελίδες 337-349 τοῦ πέμπτου τόμου ποὺ ἐκδόθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1755.

κάτων *εραστῶν*, ὁ Restif de la Bretonne, μιμητῆς τοῦ Ρουσσῶ θεωρήθηκε καὶ ἡ κοινωνικὴ κριτικὴ ποὺ ἄσκησε ἀποδόθηκε στὸ νατουραλισμὸ του.<sup>15</sup>

Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Ρήγας στὰ 1790 ἔχει ἤδη ἀρχίσει νὰ ζεῖ στοὺς ρυθμοὺς τοῦ ρουσσωικοῦ ἰδανικοῦ καί, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ἡ ἐξαγγελία τῆς μετάφρασης τοῦ *Πνεύματος τῶν νόμων* μοιάζει σὰν ἓνα κατάλοιπο ἀπὸ τὴν προηγούμενη φάση τῆς ζωῆς του —κατάλοιπο πολύτιμο γιὰ μᾶς, ἀφοῦ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀνιχνεύσουμε κάτι ἀπὸ μιὰ προηγούμενη περίοδο τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ κατάλοιπο ποὺ μέσα στὴν προσωπικὴ του ἐπανάσταση, στὴν οὐτοπία νὰ ὑπερβεῖ ὁ (αντελικάτος ἐραστής) τὰ κοινωνικὰ φράγματα, ποὺ εἶχε ἤδη ἀρχίσει στὰ 1790, δὲν ἔπαιζε πιά σπουδαῖο ρόλο. Ὅπως δὲν ἔπαιζε πιά στοὺς Γάλλους ἐπαναστάτες ὁ Μοντεσιέ, ἀφοῦ τὸ ὄνομα καὶ ἡ ἰδεολογία ποὺ ἀπὸ δῶ καὶ πέρα θὰ ἐμπνέει εἶναι ἐκεῖνη τοῦ πολίτη τῆς Γενεύης. Στὸ δῆλημα Μοντεσιέ ἢ Ρουσσῶ ὁ Καταρτζῆς εἶχε ἀπαντήσῃ στὰ 1783 περίπου, Μοντεσιέ· στὸ δῆλημα ὁ Ρήγας φαίνεται νὰ λείει στὰ 1790 —καὶ λίγο πρὶν—, Ρουσσῶ. Καὶ θὰ τὸ ξαναπεῖ λίγα χρόνια ἀργότερα καὶ μὲ ὄρους πολιτικούς.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

15. Βλ. πρόχειρα Π. Σ. Πίστας, *Ρήγας, Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, Ἀθήνα 1971, σ. κδ' ἐπ., ἰδίως κε' καὶ κθ'.